

Исмайлова Б.З.

аспирант Кыргызско-Узбекского Междун. универ., Кыргызская Республика

ЖАЗГЫЧ АКЫН МОЛДО КЫЛЫЧ – АГАРТУУЧУ ЖАНА КООМДУК ИШМЕР

Изилдөөнүн предмети болуп агартуучу жана коомдук ишмер жазгыч акын Молдо Кылыч эсептелинет. Изилдөөнүн максаты - жазгыч акын Молдо Кылыч Шамыркан уулунун адабий мурастарынын жанрдык жана тематикалык өзгөчөлүгүн, чыгармаларында камтылган педагогикалык ойлорун жана коомдук-саясий ишмердүүлүгүн баалоо. Андан сырткары макалада XIX кылымдагы Россия империясынын Орто Азиядагы оторчулук саясатынын негизинде бул аймактын коомдук-саясий жана экономикалык жашоосундагы өзгөрүүлөргө болгон жергиликтүү интеллегенциянын өкүлдөрүнүн мамилеси, көз караштары кандай болгондугун белгилөөгө басым жасалды. Жергиликтүү акындардын, анын ичинде Молдо Кылычтын чыгармаларында орустун оторчулук саясатынын өнүгүүсү даана байкалып, акындын ага болгон бир беткей мамиледе болбогондугу сезилет. Молдо Кылычтын саптарындагы коомдук фонду талдай келсек орус падышачылыгынын оторчулук саясатынын жергиликтүү калктарга позитивдүү жана негативдүү тийгизген таасирлери дароо көзгө урунат.

Негизги сөздөр: жазгыч акын; адабий мурас; поэма; санат; тарбия; сөз өнөрү.

МОЛДО КЫЛЫЧ – ПРОСВЕТИТЕЛЬ И ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ

Предметом исследования является поэт Молдо Кылыч - просветитель и общественный деятель. Цель исследования - оценка педагогических и общественно-политических идей в произведениях поэта Молдо Кылыча. Являясь образованным сыном своего времени Молдо Кылыч тяжело переживал от безграмотности, раздробленности кыргызского общества. В своих стихах автор пишет, что причиной всех бед общества заключается в отторжении от религии, от отсутствия образования и т.д. Единственным спасением общества по мнению Кылыча является образование народа. Автор статьи рассматривает произведения Молдо Кылыча в контексте социально-экономической особенности той эпохи, обратил внимание на отношение Молдо Кылыча к изменениям в обществе. Многие проявления цивилизации, рыночные отношения, казались для него удивительными, не понятными, более того доводили до растерянности.

Ключевые слова: поэт; литературное наследие; поэма; искусство; воспитание; творческие слова.

MOLDO KYLYCH AS A ENLIGHTENER AND PUBLIC FIGURE

The subject of the article is the poet Moldo Kilich, educator and public figure. The aim of the study is to assess the pedagogical and socio-political ideas in the works of the poet Moldo Kilich. This article gives an assessment of the pedagogical and socio-political ideas in the works of the poet Moldo Kilich. Being an educated son of his time, Moldo Kylych was deeply worried about the illiteracy and fragmentation of the Kyrgyz society. In his poems, the author writes that the cause of all the troubles of society is rejection from religion, from lack of education, etc. According to Kylych, the only salvation of society is the education of the people. The author of the article examines the works of Moldo Kylych in the context of the socio-economic characteristics of that era.

Key words: poem; literaru; heritage; poem; art; education; creative; words.

Азыркы күндөгү өлкөбүздө болуп жаткан татаал саясий жана социалдык өзгөрүүлөрдүн шартында коомдук турмуштун көп кырдуу жактарын дыкаттык менен карап чыгып баа берүү, руханий баалуулуктарды кайрадан жандандыруу – учурдун маанилүү маселелеринин бири экендиги шексиз.

Коомдогу оош-кыйыштарга баа берүү үчүн XIX кылымдын орто чендеринде кыргыз коомундагы жүргөн эбегейсиз өзгөрүүлөр жана ага ошол доордо жашаган айдындардын мамилесин азыркы учур менен салыштырып кароо муктаждыгы жаралат. Натыйжада ошол доордо жашап, аларга күбө болгон жазгыч акындардын өмүр жолуна кайрылуудан мурда ошол мезгилдеги аймактын коомдук-саясий түзүлүшүнө сереп салууга туура келет. Анткени, ар бир жарандын жашоо-турмушу, эмгеги, чыгармачылыгы коом менен тыгыз байланышта экендиги белгилүү.

Аймактын ошол мезгилдеги кыскача тарыхына кайрылсак, Орто Азия XIX кылымдын орто чендеринен тартып, Россия империясынын курамына кошулгандыктан Россия империясы Орто Азияда саясий жана экономикалык абалын чындоо максатында аймакта жалпы администрациялык башкаруу системасын киргизген. Анын оң-терс жактары учурда батыш, орус жана жергиликтүү изилдөөчүлөр тарабынан терең изилденип келгендиги белгилүү. Бул чөлкөмдө бир кыйла өсүштөр жана өзгөрүүлөр болгону менен дагы деле болсо аймак артта калган жана оторчулук баскынчылыктын залалдары тийгизбей койгон эмес. Ошол эле мезгилде, калк арасында экономикалык карым-катнаштардан тышкары, маданий байланыштар да күч алган. Ушундай шартта алдыңкы мусулман интеллигенциясы социалдык жана оторчулук эзүүнүн негизги себеби катары, элдин сабатсыздыгын жана түшүнбөстүгүн эсептешкен.

Макалада баяндоочулук методу пайдаланылды. Ага себеп болуп Молдо Кылычтын казалдарында XIX кылымдагы кыргыз коомундагы саясий-экономикалык жана маданий өзгөрүүлөрдү жандуу сүрөттөөсү тарых, адабият жана фольклор изилдөөчүлөргө кошумча булак болуп бере алат деп ойлойбуз. Андан сырткары сырткы сүрөттөө менен кошо өз доорундагы адамдын жан дүйнөсүндө, аң-сезиминде пайда болгон суроолор, ага жооп издөөсү, инсандын пессимисттик абалын чагылдырган ыр саптары оторчулук доордогу коомдогу эмоциялык акыбалды айкын көрсөткөн булак деп эсептейбиз.

XIX кылымдын орто ченинен аяк чени – XX кылымдын башында алгач Волга боюндагы татарларда, кийин Кавказ, Түркстан жадидизм деген ат менен белгилүү кыймыл пайда болуп, анын идеологиясы кеңири тарай баштаган. Жадидчилер иш-аракеттерин алгач агартуучулуктан башташып, бара-бара коомду түп тамырынан өзгөртүүгө багытталган коомдук-саясий кыймылга айланган.

Жадидизмди негиздөөчүсү болуп улуу педагог, агартуучу Исмаил Гаспринский болуп саналат. Исмаил Гаспринский жана аны колдоочулар жаңы үлгүдөгү реформаны ишке ашыруу максатында 25 миңден ашуун мектептерди ачышкан. Жадид мектеби алгач 1884-жылы Крымда ачылса кийин мындай усулдагы мектептер Түркстанга чейин тараган. Мындай жаңы усулдагы мектептер Кыргызстандын да аймагында да ачылган [1].

Натыйжада кыргыз коомунда кат тааныган, эл арасында билими менен кадыр-баркка ээ болгон жазгыч акындар пайда боло баштаган. Мисал катары алсак, Молдо Кылыч Шамыркан уулу (1866-1917), Молдо Нияз (1823-1896) жана Байымбет Абдрахман уулу (Тоголок

Молдо) (1860-1942) ошол мезгилде өз чыгармаларын кагазга түшүрүп, кол жазмаларын эл арасына тараткан жазма акындардын катарына киришет. Алардын өз доорунун билимдүүлөрүнүн катарына кошулушуп, кадыр-баркка ээ болгондугун алардын ысымына кошумча “молдо” эпитети кошулуп айтылгандыгынан байкай алабыз. Алардын бири кыргыздын алгачкы жазгыч акындарынын көч башында деп эсептелген Молдо Кылыч Шамыркан уулу болуп саналат.

Ал 1866-жылы Нарындын Кочкор өрөөнүнүн Бугучу деген жеринде жарык дүйнөгө келген. Кылычтын өз атасы Шамыркан кадимки Төрөкелди баатырдын тун уулу болгон. Кылыч тектүү жерден болуп, жети атасынан бери журт бийлеп келген сарбагыш уругундагы белгилүү тукумдун урпагы болгон. Кылычтын өз атасы Шамыркан баатыр Төрөкелдинин тун уулу. Шамыркан инилери Баатыркан, Үркүнчү, Карасай, Чоткараларга караганда, журт бийлигине көп илеше алган эмес. Өз оокатына тың, айыл аксакалы болуп өткөн. Шамыркандын учурунда ата бийлиги Төрөкелдинин үчүнчү уулу Үркүнчү менен кенже уулу Чоткарага өткөн. Эми Кылычтын тушунда бийлик Үркүнчүнүн балдары Өтөмбай, Табыштардын колуна өткөн. Шамыркан уулу Кылычтан ата бийлигин колго алаар бекен көп үмүт кылган. Арийне Кылыч акындыктын артынан түшө баштагандан кийин: “Ырдын артынан кетти, бул уулум да болбоду” деген экен [4: 212].

Кылыч мектептен окуп, системалуу билим алган киши эмес. Ал элет ичиндеги ар кайсы молдолордон анча-мынча сабак алып, таалим көргөн. Бирок, Кылыч өз алдынча китеп окуп, кат жазууну көбүнчө окуп, өз аракетинин натыйжасында жетишкен. Табият берген талантынын, зиректигинин натыйжасында гана жетише алган. Кат-сабатынын жакшы деңгээлде ачылбагандыгын Кылыч өзү да мойнуна алып, мындай деп жазат:

“Молдо Кылыч мен атым,
Болжолу жок санатым.
Чала чыккан башынан,
Чаар китептен сабатым.
Жүрө-жүрө арбыган,
Казал жазган кагазым.
Калайыкка билинип,
Катка түшкөн абазым” [2: 213].

Молдо Кылыч билимин өркүндөтүү максатында Казандан чыккан “Юлдуз”, Крымдан чыккан “Таржиман”, Ташкенттен чыккан “Айкап” журналдарын алып окуган. Көп окуганынын натыйжасында башка элдердин адабиятынан кабардар болуусу аны өзү чыгарма жазганга түрткөн. Жыйынтыгында Молдо Кылычтын “Зилзала” деп аталган чыгармасы 1911-жылы Казан шаарында араб алфавити менен басылып чыккан. Бул жагдай кыргыз элинин тарыхында басмага жарыланган алгачкы чыгармалардан болгондугун айгинелейт [5: 89].

Өз доорунун агартуучусу катары ал калктын караңгылыгына, билимге умтулбаганына арданган, намыстанган. Аны өзүнүн “Зар заманында” баса белгилейт:

“Жатып өзүм кайгырам
Кыргыз казак калкыма,
Артта калган караңгы
Жапан өскөн салтына” [2: 215].

Молдо Кылыч агартуучулукка басым жасаган чыгармаларында билимге, илимге жана маданияттуулукка өзгөчө маани берген. Анын кыялында кыргыз коомунун маданий өнүгүшүндө агартуунун негизги күчү катары билимдүүлүктү, сабаттуулукту, маалыматтуулукту, элдик тарбияны жана алардын салттуулук принцибин кармануу негизги мааниге ээ. Кылычтын өз замандаштарынан айырмаланып сын көз жүгүртүүсү, кандайдыр бир деңгээлде шаблонду жарып чыккан ой жүгүртүүсү анын жогоруда белгилегендей өзүн-өзү өнүктүрүү үчүн китептерди көп окуусу менен бирге көп жерлерди кыдырышы, көптү билүүгө жана түшүнүүгө болгон ынтызарлыгы, табигый зиректиги себепкер болгон деген ойдобуз.

“Артта калган караңгы казак, кыргыз элине” жаны ачыган Молдо Кылыч Чүйдө жүргөндө Токмок, Пишпектеги татар мектептерине өзгөчө кызыгып, алардын тажрыйбасын үйрөнүүгө аракет кылып, татар мугалимдери менен достошуп, жаңы усулдагы окуу менен жакындан таанышканга мүмкүнчүлүк алган. Ошону менен бирге Кылыч бир эле адабият менен чектелбей, табигый билимдер менен да өз алдынча алек болуп, изденген. Анын табигый илимдерге болгон кызыгуусу эмпирикалык деңгээлде болуп, ал анын “Бүркүттүн тою” жана “Канаттуулар” аттуу казалдарында таасын байкалып, канаттуулардын кулк-мүнөзүн, анатомиясын так сүрөттөп жазган.

Жогоруда белгилегендей Кылыч карапайым элдин сабатсыздыгын жоюуну зарылчылык катары түшүнгөн. Ушундан улам Чүйдөн Кочкорго кайтып келген соң өзү окуп кеткен мектепте мугалим болуп иштей баштаган. Бул мектепте Молдо Кылыч балдарга башка тилде жазылган диндин түшүнүктөрүн жаттаттуунун ордуна окутуунун жаңы усулдук багыттарын кийирген. Тажрыйбасын өркүндөтүү жана жаңы усулдардан артта калбоо максатында ал Шамшы ашуусу аркылуу Токмокко тез-тез каттап, ал жактагы билим берүүдөгү жаңылыктардан кабар алып турган. Кыргыз элинин тарыхында биринчи жолу Кылыч балдарды өз эне тилинде окута баштаган деп айтууга болот [5-7].

Бул жагдайда Молдо Кылыч өзү иштеген мектепте окуткан шакирттерин казалдарындагы эскерүүлөрүнөн таанууга болот. Алсак, “Кол казал” аттуу чыгармасында:

“Шакирттерим бар эди,
Ыйман-жайын билишкен.
Тириликте сыйлашкан,
Шарабаттуу шакирттер,
Насип болсун бейиштен.
Асан, Үсөн шакиртим,
Эгиз тууган барабар.
Шарапатың болобу,
Элүү күндөн ашыкча,
Мен карыпка караңар”, - деп эскерет [3: 92].

Ошону менен барабар дал ушул эле казалында Кылыч өзүн окуткан устаттарына ыраазычылык билдирип, аларды жылуу эскерет:

“Молдо, Ырысалы, Садыктар,
Нур чырайлуу жарыктар.
Уста тилим сиздерге
Айланайын карыптар,
Кадыр билген баарысы

Касиеттүү шакирттер.
Дүйшөнаалы, Эмилбек
Бийманы көп жарыктар
Насип кылса кудая
Шарапаты анык бар.
Алда таалам кудурет
Устат кылдың буларга.
Туюндурдуң, окуттуң
Акыретке барганда
Арбагларың колдосун” [3: 92].

Акындын ою боюнча коомдогу өкүм сүргөн адилетсиздикти маданияттуулук жана билимдүүлүк менен гана жеңүүгө болооруна ишенген. Кылыч билимдүү гана адам жакшылык жасоого жөндөмдүү деп эсептейт:

“Казак, кыргыз адаты
Олжо десе суктанган.
Андай эмес заманың,
Алды-артыңа карагын:
Алдамчылык курусун,
Илим болсун жарагың.
Эсиң болсо түйүп ал,
Айткан сөзүм карагым.
Окуп өнөр, акыл тап,
Насыятым чырагым [3: 87].

Эгерде адам билимге ээ болбосо, канчалык жогору даражага жетсе да баары бир анын жашоодогу орду чектелүү болот деген пикирди карманат:

“Дөөлөтү бар жакшылар
Кырчыны көп өзөндөй,
Дөөлөтү бар **билимсиз**
Эл ашпаган кезеңдей.
Акылы бар карылар
Айткан сөзү маселдей [2: 131].

Билим алуу, агартуу маселелеринде Молдо Кылычтын позициясы туруктуу болсо, коомдогу болгон коомдук-саясий мамилелердеги өзгөрүүлөргө болгон көз карашы туруктуу болбогон. Айрыкча, орустардын оторчулук саясатына болгон мамилеси бир кылка болбогондугу акындын жазган ырларынан байкоого болот. Алсак, акын “Зар заманында” туруктуу ой айтылбай, өзүнө карама-каршы келген учурларын байкоого болот. Казалдын башында:

“Бу капырдын арбагы –
Журтка тиер зардабы.
Бийласа да жетпеди
Мусулмандын арбагы.
Арбып барат жылына,
Калаа, калган чарбагы.
Теңгеден алды салыкты,

Каратты далай калыкты.
Коркунуч кылды колуна
Дин мусулман шарыпты.
Белгилеп алды жеринди,
Жерине салды эгинди,
Тоотподу кебинди,
Абыдан кести демиңди.
Эмдиги заман бу болду,

Мусулманы кор болду”, - деп орустардын Орто Азиядагы оторчулук саясатынын жаман жактарын белгилейт [3: 259]. Коомдун динден алысташын, ахлаксыздыктарды “Орозо намаз бузулду, молдолордун калпынан” деп дин адамдарын да сындай кетет. Ал тургай динден чыгуу, коомдогу адеп-ахлактын бузулушу, бузукулуктун көбөйүшү акыр замандын белгиси экендигин “Зилзаласында” белгилейт.

“Зар заманынын” аягында акындын орустарга болгон мамилеси кескин өзгөрүп, алардын “күнөөнү көрбөй, кыргыздын бири-бири менен ынтымагы жоктугун, орустун ичи кең, эси менен жүргөн, убадага тең, улуктары акылган дыйкан кен эл экендигин” белгилеп, ошондо да орустун “азоолак экен чыгымы”, кыргыз түгөтүп аткан “чыгымы менен ырымы” экендигин кейип жазат. Орус төбөлдөрүнүн кайрымдуулугун, кыргыздын болуш, манабы элди талап-тоногондугун көрсөтүп:

“Орустун кана жазыгы?
Малайга берет акыны,
Падышалуу чиркиндин,
Законго туура жатыгы.
Каратса да жеринди,
Арзан кылды эгинди,
Сураса кыргыз орусту
Тердирет эле коңузду.
Орусту берген кудайым,
Мусулманга каратпа,

Деп тилеймин, сураймын”, - деген саптарынан акындын коомдо болуп жаткан окуяларга, өзгөрүүлөргө туруктуу көз-карашынын калыптана электигин, акындын көөдөнүнөн суурулуп чыккан суроолордун жоопсуз калганын байкоого болот [3: 260]. Бул оторчулук доордо кыргыз адамынын жан дүйнөсү, ишенген идеалдары, тутунган дини талкаланып, ошол доордогу адамдардын ички дүйнөсүндө конфликттердин кагылышы болуп тургандыгын акындын ыр саптарынан сезүүгө болот.

Жыйынтык

Өз доорунун билимдүү инсаны катары Кылыч коомдогу карама-каршылыктуу көрүнүштөрдүн келип чыгышынын себептерин издөөгө аракет кылып, аны орустардан, кыргыз атка минерлеринин билимсиздиги, алдым-жуттумдугунан, молдолордун напсинин бузулушунан, казак-кыргыздын ынтымагынын жоктугунан, калктын караңгылыгынан көрүп, акыр замандын белгиси катары кабыл алат. Ыр саптардагы коомдук фонду талдай келсек орус падышачылыгынын оторчулук саясатынын жергиликтүү калктарга позитивдүү жана негативдүү тийгизген таасирлери азыркы кезде деле тарых илиминдеги талаш маселелерден

болуп келет. Акындын ырларын бир гана фольклор, элдик этнопедагогикалык булак катары эле пайдаланбастан, оторчулук доорду өз көзү менен көрүп, ошол доордо жашаган кыргыз инсанынын көз караштарын чагылдырган тарыхый булак катары да пайдалануу зарылдыгын баса белгилейбиз. Ал үчүн акындын ырларындагы этнопедагогикалык идеяларга толук анализ жүргүзүп, башка булактар менен салыштырып изилдөө жакшы жыйынтыгын берет деген ойдобуз.

Колдонулган адабияттар:

1. **Кубатова, А.Э.** Кыргызстандагы жадидчилик кыймылы (1900-1916) [Текст] / А.Э. Кубатова. – Б.: КР УИА, 2012. – 199 б.
2. **Сооронов, О.** Молдо Кылыч. Казалдар [Текст] / О. Сооронов. – Ф.: Адабият, 1991. - 256 б.
3. **Асаналиев, К.** Молдо Кылыч. Казалдар [Текст] / К. Асаналиев, О. Сооронов. – Б.: Турар, 2017. – 784 б.
4. **Абдылдаев, М.К.** Мурас [Текст] / М.К. Абдылдаев. – Ф.: Кыргызстан, 1990. - 448 б.
5. **Шеримбекова, А.М.** Молдо Кылыч Шамыркан уулунун чыгармаларындагы педагогикалык ойлор [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед.наук: А.М. Шеримбекова. – Бишкек, 2016. – 204 б.
6. **Жусуева, С.К.** Формирования исторических очерков как литературный жанр в кыргызской литературе [Текст] / С.К. Жусуева, Б.Т. Исмаилова // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2019. - №3. - С.52- 58.
7. **Исмаилова, Б.Т.** Особенности формирования кыргызской литературной критики [Текст] / Б.Т.Исмаилова // Наука. Образование. Техника. – О: КУУ, 2019. - №3. - С.58 - 66.

Поступила в редакцию 26.01.2021 г.

УДК 809.434.1.(575.2)(043.3)

Заирова А.Р.

аспирант Кыргызско-Узбекского Междун. универ., Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕГИ УЧУР ЧАКТЫ УЮШТУРУУЧУ ЖАРДАМЧЫ ЭТИШТЕР

Бул макалада изилдөөнүн предмети катары кыргыз жана өзбек тилдериндеги учур чакты уюштуруучу жардамчы этиштер жана алардын лексико-грамматикалык маанилери каралат. Изилдөөнүн негизги максаты эки тилдеги учур чакты уюштуруучу жардамчы этиштердин маанилерине жана алардын кепте колдонулушуна анализ жүргүзүү болду. Макалада салыштырма-типологиялык талдоо жүргүзүлүп, кыргыз жана өзбек тилдериндеги жардамчы этиштердин маанилик жактан окшоштуктары жана айырмачылыктары каралды. Изилдөөнүн жыйынтыгында кыргыз тилиндеги ар кандай жардамчы этиштер өзбек тилиндеги жардамчы этиштерге маанилик жактан туура келсе да, тыбыштык жактан бир топ өзгөрүүлөргө учураганын көрдүк. Этиш сөздөр негизги кыймыл-аракеттик маанисин жардамчы этиш катары татаал этиштин тутумунда келген кезде өзүнүн лексико-грамматикалык маанисинен толук же жарым-жартылай алыстап кетери анык болду. Изилдөөнүн натыйжасы өзбек тилдүү студенттерге кыргыз тилинин практикалык курсун окутууда колдонууга сунушталат.

***Негизги сөздөр:** жардамчы этиш; чак; каражат; татаал этиш; мүчө; негиз; сөздүк; морфология; грамматика; сөз.*